

ВСТУП

Проаналізувати тенденції посилення авторитаризму та популізму в Європі на фоні загальної кризи ліберальної демократії та оцінити вплив цих процесів на Україну – такі завдання поставив перед собою двадцятий, ювілейний випуск часопису «Агора» Київського офісу Інституту Кеннана.

Системні ринкові та демократичні реформи, розпочаті посткомуністичними країнами Східної та Центральної Європи після розвалу Радянської імперії, сприяли глибинним суспільним трансформаціям і швидкій європейській та євроатлантичній інтеграції цих держав. Успіх Польщі, Чехії, Угорщини на шляху до ринку та ЄС слугував прикладом для урядів та громадянських суспільств їхніх сусідів. Для України, Грузії та Молдови цей успіх завжди був прикладом до наслідування і стимулом реформ.

Проте сьогодні спостерігаємо глобальну кризу лібералізму та зростання політичного популізму. Країни Вишеградської четвірки – Польща, Угорщина, Чехія і Словаччина, які довго перебували в авангарді демократичних перетворень, з 2010 року почали виявляти зниження демократичних стандартів. У 2013 році на місцевих виборах у Словацькій республіці перемогу здобули консервативні або праворадикальні сили. Польська правляча партія «Право і справедливість», що прийшла до влади у 2015 році, є глибоко відданою ідеям католицького консерватизму та націоналізму. В Угорщині партія «Фідеш» під керівництвом прем'єр-міністра Віктора Орбана розробляє власну політичну доктрину «неліберальної демократії».

У жовтні ж цього року партія бізнесмена-популіста Андрія Бабіша «Акція невдоволених громадян» (ANO) перемогла на парламентських виборах у Чехії¹. Ці результати зробили країну подібною до її центрально-європейських сусідів. Під час виборчої кампанії лідери ANO протиставляли себе традиційним політичним елітам, виступали противниками входу Чехії у зону євро, критикували міграційні квоти ЄС та робили анти-європейські заяви з відверто праворадикальною риторикою². Американське видання *The National Interest* зазначає, що «ключова потенційна загроза майбутньої влади Бабіша полягає в ерозії демократії та ліберальних інституціональних механізмів стримувань і противаг, що вже сталося в Угорщині та Польщі, адже Бабіш пообіцяв змінити конституцію, розпустити Сенат та скоротити кількість депутатів парламенту»³.

¹ Чеська влада програла вибори, переможці – популісти і друзі Путіна // Українська правда. – 21 жовтня 2017. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.eurointegration.com.ua/news/2017/10/21/7072608/>.

² Tucker A. Fifty Shades of Czech Populism // *The National Interest*. – 23 жовтня 2017 року. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <https://www.the-american-interest.com/2017/10/23/fifty-shades-czech-populism/>.

³ Tucker A. Fifty Shades of Czech Populism. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <https://www.the-american-interest.com/2017/10/23/fifty-shades-czech-populism/>.

Що означають ці тенденції для майбутнього Європи? Чи є вони результатом міграційної кризи, економічних проблем чи гібридної інформаційної війни? Чим пояснюється посилення євроскептицизму та зростання популярності націоналістичних та праворадикальних партій в Європі? Які наслідки матимуть ці тенденції для розвитку демократії в Україні? Чи вистоїть Україна на шляху реформ, чи піде шляхом невдалої «історії успіху» сусідньої Молдови, де сьогодні бачимо згортання реформ та олігархічну диктатуру в поєднанні з євросоюзівською політикою відносності?¹

На ці питання намагалися дати відповіді автори статей, зібраних у даному випуску «Агора». Номер складається з чотирьох розділів. Перший присвячений аналізу громадянського суспільства та демократичних трансформацій в Україні після Революції Гідності. Другий аналізує кризу неолібералізму та причини популізму, ксенофобії й націоналізму в Східній Європі. Третій розділ – «Бібліотека Інституту Кеннана» – містить кілька рецензій на монографії та колективні праці, важливі з точки зору тематики даного випуску. Нарешті, у четвертому розділі ми друкуємо есе випускників дослідницьких програм Інституту Кеннана, які були учасниками конференції «Популізм у фокусі», проведеної в Берліні 5–7 листопада 2017 року.

Так званий «авторитарний пояс» простягнувся від Анкари до Москви і служить поганим прикладом для політичних лідерів молодих демократій, які стоять перед спокусою посилення владної вертикалі та згортання прав і свобод громадян задля збереження влади.

Наскільки сильною є спроможність громадянського суспільства України чинити опір наступу на демократію і чи не переживає воно сьогодні кризу довіри? Автори статей першої частини випуску – *Михайло Мінаков, Віктор Степаненко, Галина Зеленько, Олександр Резнік та Катерина Смаглій*, – аналізують стан громадянського суспільства України після Євромайдану.

На основі дослідження політичних тенденцій в українській політиці у 2014–2017 роках і динаміки відновлення політичної системи після шоку лютого–березня 2014 року *Михайло Мінаков* доходить висновку, що українське суспільство ще не використало шанс стати повнокровною демократією та взірцем успішного реформування після падіння режиму Януковича. Стаття акцентує увагу на загрозливих тенденціях зростання фактичної влади президента та його оточення і руйнації демократичних інститутів, які почали стверджуватися після Революції Гідності. Автор вважає, що Україна іде в руслі авторитарних тенденцій східноєвропейського регіону, тоді як президент у позаконституційний спосіб консолідує владу в своїх руках.

Галина Зеленько у статті «Громадянське суспільство проти держави та фінансово-промислових груп: що змінилося після Революції Гідності?» аналізує проблеми взаємодії громадянського суспільства України з фінансово-промисловими групами й державою після Революції Гідності. Професор Зеленько аргументовано доводить, що фінансово-промислові групи саботують реформи та усіяко послаблюють або дискредитують громадянське суспільство. Стаття досліджує причини низької інституційної спроможності громадянського суспільства та окреслює механізми посилення його впливу на українську політичну еліту та процес реформ.

Схожі висновки робить у своїй статті «Тривожний дзвінок громадянському суспільству України» *Катерина Смаглій*. Авторка наводить приклади неефективного тиску громадянського суспільства на політичну еліту та послаблення ролі громадських активістів у процесі реформ. Причиною тому – посилення авторитарних тенденцій в Україні, низький морально-етичний кодекс деяких громадянських активістів й організацій та культура патрон-клієнтарних відносин, яка дозволяє громадянському суспільству вступати у неформальні політичні відносини з олігархами й політиками.

¹ Гетьманчук А. З «історії успіху» – в «олігархічну диктатуру» // Дзеркало тижня. – 18 листопада, 2017.

Другий розділ випуску відкриває стаття *Антоніни Колодій* «Сучасна демократія і популізм: споріднені супротивники». Її присвячено історичній еволюції, формам та причинам активізації популізму в сучасну епоху. Популізм авторка розглядає як породження, постійного супутника і водночас – загрозу демократії, звертає увагу на необхідність розрізняти дві його історичні форми: народницьку, правдиву, дійсно спрямовану на захист інтересів народу на протигагу інтересам еліт і панівних класів, і сучасну, технологічно-маніпулятивну, яка стала домінуючою в епоху інформаційного суспільства через невідповідність механізмів представницької демократії її умовам. Назвавши основні риси сучасного радикального (правого, лівого та взагалі байдужого до ідеології) популізму, професор Колодій ставить питання про його зв'язок з кризою ліберальної демократії, занепадом ідеологічних партій і змінами в політичному спектрі з точки зору вагомості вертикальних і горизонтальних ліній політичного розмежування.

«Народ», його незахищені верстви, що не знаходять своїх речників уздовж горизонтальної (ідеологічної) осі політичних розмежувань, шукають їх на вертикальній осі, де такими виглядають політики, що закликають до радикальних, анти-системних дій. Вони протиставляють себе істеблішменту, умовним «лібералам-центристам», не здатним, за їх словами, вирішувати наболілі проблеми, і досягають успіху завдяки своїм емоційним посланням, розрахованим на недовіду політтехнологічну обізнаність мас. Подолати цю радикалізацію суспільної свідомості та ірраціональність політичної поведінки виборців, а відтак і стримати наступ популізму, на думку авторки, можливо лише зменшуючи прірву, яка відділяє еліту від звичайних людей, створюючи нові, осучаснені механізми участі громадян у підготовці державних рішень, трансформуючи партії з інструментів забезпечення політичного успіху для окремих осіб у лабораторії співпраці з громадянами заради вирішення нагальних соціальних проблем.

Специфічні риси популізму в Угорщині, Польщі, Румунії, Чехії та Україні аналізують у своїх статтях *Оксана Бедратенко*, *Дмитро Тужанський* та *Юрій Мацієвський*. Зокрема Дмитро Тужанський аналізує популістський «рух вправо» та кризу ліберальної демократії в Угорщині. Автор акцентує на дестабілізуючому ефекті зовнішньої політики Угорщини по відношенню до найближчих сусідів. На тлі агресії Росії ця конфліктність створює додаткові загрози європейській безпеці.

О. Бедратенко у статті «Відхід від лібералізму в Східній Європі не йде на користь Україні» пише, що сучасні процеси в Європі можуть призвести до розчарування всередині України та розхолодження її реформаторів, які часто черпали натхнення з досвіду своїх найближчих європейських сусідів. Авторка розглядає прагнення Кремля зміцнити свій вплив в Європі, використовуючи корупцію, пропаганду, дезінформацію та підтримку маргінальних політичних рухів і груп. Росія, яку часто звинувачують у фінансуванні праворадикальних та націоналістичних партій в країнах-членах ЄС¹, підтримує ці сили саме тому, що вони мають спільну з Кремлем ідеологічну платформу. На думку французької дослідниці Марлен Ларюель, сьогодні ми бачимо реальний, щирий та ідеологічний зв'язок між Росією та праворадикальними партіями, які виступають проти НАТО, обстоюють антиліберальну ідеологію, просувають християнські або консервативні цінності, критикують істеблішмент, ЄС та політичну коректність².

¹ Зокрема колишній міністр закордонних справ Чехії Любомир Заоралек на сторінках *Financial Times* звинуватив Володимира Путіна у намаганнях «поділити і завоювати» Євросоюз, фінансуючи праворадикальних політиків у країнах ЄС. Водночас партія Марі Ле Пен «Народний фронт» підтвердила, що у 2014 році одержала кредит у 9 мільйонів доларів від російських банків. Того ж року Ле Пен публічно підтримала анексію Кремля Росією. Див. *Henry Foy. Czech Republic accuses Putin of backing EU's rightwing // Financial Times.* – June 8, 2016. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <https://www.ft.com/content/3d6b68aa-2d57-11e6-bf8d-26294ad519fc>.

² *Marlene Laruelle on Europe's Far Right Political Movement // Carnegie Council for Ethics in International Affairs.* – November 9, 2017. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <https://www.carnegiecouncil.org/studio/multimedia/20171109-far-right-france-europe-marlene-laruelle>.

Політичній та соціально-економічній ситуації в Росії після незаконної анексії Криму та відповіді, яку має дати цивілізований світ на цю анексію, присвятили свої статті-рецензії *Марія Кравченко* та *Олександр Потехін*. Рецензія *О. Потехіна* на книжку американського експерта Дейвіда Креймера «Назад до стримування. Політика щодо путінської Росії»¹ аналізує рекомендації Вашингтону корегувати свій курс щодо Москви, посилити санкції проти Росії та збільшити військову підтримки України. Важливим елементом цієї підтримки є й сприяння демократичним перетворенням в Україні та світі. Рецензія *Оксани Хомей* на колективну працю «Чи демократія все ще має значення? США та підтримка глобальної демократії»² відповідає на питання якою має бути ця підтримка та як покращити її ефективність.

Завершує випуск детальний опис тем, що піднімалися під час конференції випускників Інституту Кеннана «Популізм у фокусі». Есе випускників дослідницьких програм Інституту – *Юрія Мацієвського, Александра Окуня, Лариси Дериглазової, Ірини Мейєр-Олімпієвої, Владіміра Рувінського* – порівнюють різні прояви популізму, аналізують роль соціальних медіа у поширенні фейкових новин та сфальшованих наративів, а також популістичну атаку на історію та історичну пам'ять. Автори також замислюються над дієвими інструментами зменшення негативного впливу популізму та стримування його деструктивної сили.

Катерина Смаглій

¹ David J. Kramer. Back to Containment: Dealing with Putin's Regime. – Washington, D.C.: The McCain Institute for International Leadership, 2017.

² Adrian Basora, Agnieszka Marczyk, Maia Otashvili (eds.). Does Democracy Matter? The United States and Global Democracy Support. – Rowman & Littlefield Publishers, 2017.